

УДК 321: 323.2

Зайдель М. І.,
м. Харків

ЄВРОПЕЙСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПРОТИСТОЯННЯ ВЛАДИ ТА КАПІТАЛУ

Розглядається специфіка взаємин між владою та капіталом в історичному розрізі. Акцентується увага на роль феодалізму та абсолютизму в розбудові національної держави та поступовому розосередженні влади та демократизації суспільних відносин. Підкреслюється, що капіталізм та демократизація Європи є результатом збігу обставин, а не цілеспрямованої політики.

Ключові слова: феодалізм, абсолютизм, капітал, національна держава, державність, влада, Європа.

Сучасна капіталістична світ-система і міжнародна система національних держав є продуктом розвитку країн Європи в епоху Нового часу. Каталізатором поступової демократизації суспільного життя в Старій Європі стало запровадження інституту приватної власності і виникнення капіталізму, а також установлення громадських й політичних прав і свобод людини, що виходять з них. Проте демократична і капіталістична Європа в її сучасному вигляді викристалізувалася протягом кількох сторіч як результат тривалих соціальних конфліктів, класової боротьби, війн і революцій (Сторічна, Тридцятирічна, Семирічна війни, Славна революція, Фронда, Велика французька революція тощо), що не лише визначило кордони сучасних європейських держав, але й здобутки яких по праву роблять європейські цінності еталоном для незахідного світу – парламентаризм, загальне виборче право, формування відповідального уряду, верховенство права, незалежність особистості, недоторканність приватної власності тощо.

Феодалізм, в основі якого лежало поєднання соціального насилля із виробничими відносинами, з середини XIV сторіччя лишається осторонь Західної Європи в наслідок низки селянських повстань, що прокотилися Європою від Англії, Португалії до Західної Фландрії і Німеччини протягом XIII-поч. XIV сторіччя, якраз поблизу розвинутих міст і міцних комун, що було реакцією населення на стрімке зростання податкових «апетитів» феодалів [1; 2]. Як зазначає К. Б. Макферсон, жоден із селянських рухів, що прокотились у Європі в епоху пізнього Середньовіччя, не поставив ребром

питання представництва і встановлення демократичного політичного устрою, а зосередились переважно на вимогах права власності для всіх задля переходу до безкласового або однорівневого суспільства, що призвело до зворотних процесів – посиленню апарату королівської влади і становленню абсолютистської держави як засобу боротьби аристократії з селянськими заворушеннями [3].

Власне, абсолютизм був єдиною ефективною можливістю відродження влади феодальної аристократії в умовах соціально-економічної перебудови – первинного накопичення капіталу і розповсюдження товарного виробництва, що підривали феодальне панування і економічну експлуатацію аграріїв, які трималась на вилучені ренти. Повернення римської правової системи, що прийнято вважати одним із стрижнів закріплення системи абсолютистських держав у Європі, економічно відповідало інтересам торговців дрібної буржуазії – захищало приватну власність, впровадило контрактне право і професійне коло юристів, регулювало економічні трансакції. Якщо первісна форма європейської державності, як визначають її Ч. Тіллі і М. Манн, була за своєю суттю рекетирською – вимагала платню за гарантії захисту від злочинного вимагання інших угруповань, то абсолютистська держава виникає як «сума правил і гарантій проти власного свавілля» в обмін на сплату податків і військову службу підданих [4, с.135]. Державотворча місія абсолютизму полягала у розбудові громіздких і більш складних політичних інститутів, що прийшли на зміну феодальній роздрібненості, а також у найвищому ступені централізації державної влади через інституціоналізацію відповідних важелів: бюрократичного чиновницького апарату, функції якого полягали в утриманні влади над територією через адміністративний примус; утворенні постійної армії та поліції; системи оподаткування; юридичної уніфікації через впровадження єдиної системи римського права. Чиновницький апарат формувався через систему продажу бюрократичних посад, що було додатковим механізмом фінансового збагачення корони. Таким чином бюрократичний апарат поступово переходив під вплив аристократичних сімей, які були зацікавлені не лише в посиленні економічних привілеїв, але й в захопленні державного апарату для конвертації капіталу в політичну владу шляхом системи неформальних торгів з короною.

З одного боку, мета цих заходів полягала в спробі осучаснити аристократичне правління через впровадження нових форм залежності і експлуатації (через оподаткування і військову повинність) селянства, яке вирвалось з пазурів феодального кріпацтва. З іншого, аристократія фактично орендувала державний апарат задля власного збагачення,

використовуючи вилучені економічні ресурси задля ведення завойовницьких війн і розширення власного територіального панування.

Територіальна експансія європейських держав поступово набула політико-економічного змісту – паралельно зосередженню, концентрації капіталістичної влади, яка раніше була розпорошена в складній структурі середньовічного феодалізму, відбувалась все більша «абсолютизація» суверенітету (Франція, Іспанія), що дозволяло державам конкурувати і вести боротьбу за панування на континенті. Капіталістична світ-економіка здобула глобальну перемогу завдяки тому, що відбулось поєднання держави і капіталу. Посилаючись на Ф. Броделя, Дж. Аррігі стверджує, що тріумф капіталізму відбувається тоді, коли він сам стає державою. В умовах конкуренції, яка розвернулася між імперіями і за мобільний капітал, і території, держави змушена грати за правилами, які диктує капітал, аби забезпечувати привабливу і вигідну інфраструктуру задля його залучення. Вирішальним у світовій перемозі капіталізму стало «поєднання міждержавної конкуренції з постійно зростаючою концентрацією капіталістичною влади в світосистемі в цілому», а також паралельний процес «формування політичних структур, які наділені ще більш широкими і складними організаційними можливостями для контролю за соціальною і політичною середою накоплення капіталу в світовому масштабі», ніж їхні попередники [5, с.52-54].

Абсолютистська держава відкривала можливості задля первинного накопичення капіталу, що надалі стало трампліном для перемоги капіталістичної логіки влади. Якщо влада монарха трималась на логіці територіальної влади, тобто поєднані суверенітету та власності, то аристократія, яку монарх наділив фіскальним імунітетом та перевагами в обмін на її здатність до мобілізації війська з селянства задля утримання королівського маєтку і витрат державного апарату, фактично керувалась логікою постійного накопичення капіталу. І саме це прагнення аристократів і олігархів до постійного примноження статків стало поштовхом до реорганізації політичного простору, де інтереси капіталістів зіштовхнулись з інтересами самої системи правління. XVII сторіччя характеризується політичним розломом між монархом і аристократією – низкою повстань проти абсолютистської держави у Франції, Іспанії, Італії, Англії. Королівська влада все більше фінансово залежала від капіталу, тому змушена була іти на поступки у вигляді надання прав і свобод підданам – «багатство приватних осіб накладає обмеження на владу держави» [1, с. 178]. Історія абсолютизму супроводжувалась чергуванням зльотів і падінь у відносинах між аристократією та державою в залежності від міжнародної економічної кон'юнктури в умовах боротьби світових імперій

за глобальну владу та міжкапіталістичної конкуренції за мобільний капітал, що сприяло подальшій раціоналізації політичної системи.

Утворення національної держави в епоху раннього Нового часу відбувалось в умовах раціоналізації і модернізації політичного управління, детермінантом чого виступала постійна воєнна загроза, міждержавна геополітична конкуренція та боротьба за можливість розширення територіального простору держави через поглинання і завоювання слабких в умовах зародження капіталізму в надрах феодалізму, що фактично призводило залишки середньовічної системи управління до стану перманентного хаосу. Політична карта Середньовічної Європи являла собою складну систему міждержавної ієрархії, де «різні політичні ступені були географічно переплетені і стратифіковані, рясніли множинними васальними залежностями, асиметричними сюзеренітетами і аномальними анклавками» [6, с.36]. Ключову роль у формуванні національної держави як обмеженого простору політичного суверенітету відіграє централізована абсолютистська держава на чолі з монархом, де класичним прикладом утвердження територіального суверенітету вважають французький абсолютизм XVII сторіччя. На думку Б. Тешке формування національної держави і капіталізму не змогло б відбутися без абсолютизму – проміжного етапу при переході від позаекономічного примусу феодалізму до економічних виробничих відносин. Якщо феодалізм був децентралізованою і персоналізованою системою з роздрібним суверенітетом, абсолютизм – все ще персоналізованим династійним правлінням («Держава-це Я»), але вже більш централізованим, то капіталізм – це централізоване і деперсоналізоване правління держави Нового часу, де основою влади правлячого класу є приватна власність і контроль над засобами виробництва, а «державі» більше не потрібно напряму втручатись у процеси виробництва та вилучення додаткової вартості» в силу наявності відповідного бюрократичного апарату [7, с.365]. Наслідком такої деперсоналізації державної влади є розмежування політичного і економічного, формування публічної сфери влади і приватної сфери особи, утвердження капіталізму як «виключно економічної форми панування» над територією [8, с.167]. Таким чином, національну державу можна вважати особливим політичним оформленням нового економічного порядку – капіталізму, де відтворення правлячого класу, найманих працівників і власників капіталу відбувається через ринок як систему економічного примусу.

Перехід до національних держав Нового часу в Європі відбувався нерівномірно (так само як і трансформація докапіталістичних відносин власності в капіталістичні) в силу відмінностей першопричин і наслідків

класових конфліктів, а також неоднорідності економічного і політичного розвитку, що в подальшому призвело до несхожості інституціоналізації відносин між державою і суспільством, владою і капіталом. У XVII сторіччі такі абсолютні монархії як Франція, Іспанія, Швеція фактично існують за рахунок постійного включення у конфлікти і зазіхання на сусідні території. Для них війна – головне джерело швидкого збагачення аристократії, а насилля є переважно приватним інструментом контролю над торгівельно-економічною діяльністю, що є більш привабливим, ніж розвиток господарства. Відтак, концентрація застосування примусу визначає шлях становлення держави. У порівнянні з персоналізацією влади в континентальній Європі, процес формування інституту держави в Англії відбувається значно динамічніше, де в результаті Славної революції відбувся перехід до парламентаризму, куди переміщувалась централізована державна влада. Королівські поступки призвели до становлення нових політичних інститутів, модернізації і раціоналізації адміністративного апарату. З прийняттям Білля про права 1689 року, Трирічного акту 1694 року, Акту про улаштування 1701 року під парламентським контролем опинялась армія, податки, зовнішня торгівля, судочинство. Запит на нову модель управління у Франції не відразу привів до виникнення державного апарату сучасного типу. Франція йде шляхом реінвестування у засоби насилля задля політичного відтворення, що «призвело до поглинання землевласників спадковою державою в процесі продажу постів і посад». Британія в цей час наслідувала вже зовсім іншу логіку розвитку – «державна перетворилась в інструмент капіталістичних землевласницьких класів, необхідних для управління загальними справами» [7, с. 365]. Ч. Тіллі стверджує, що вони за своєю суттю є результатом поєднання військово-адміністративного примусу (оподаткування) і капіталістичного фінансування (державний борг приватним капіталістам) у різних концентраціях [4; 9]. Система відносин між державою і суспільством, що склалась у Британії раніше, ніж на європейському континенті, сприяла перетворенню організованого насилля в суспільне благо завдяки тому, що підтримання легітимного порядку «вимагало менше реального насилля і примусу» [10]. Розбудова відносин між державою та капіталістами як найбільш впливовим соціальним класом передбачала пряме включення останніх до влади, що дозволяло їм не тільки лобювати інтереси власників, але й виступало обмеженням свавілля корони, яке панувала практично по всій абсолютистській Європі, – поступки, які робилась капіталістам і банкірам, були наслідком зменшення монархічної влади.

Фінансування державних витрат у Британії спиралась на стимулюванні економіки і торгівлі, що сприяло підвищенню продуктивності податкових

надходжень. Фіскальна політика за своєю суттю стає способом «узгодження приватних інтересів (ринок) із загальним інтересом (держава)» [11, с. 120]. Відтак британська могутність полягала у здобутках промислової революції, яка набирала обертів, і продуктивній комерціалізованій і капіталізованій економіці, тобто здатності власників капіталу, інтереси яких представлені у парламенті, до самооподаткування, що значно полегшувало доступ до грошей для ведення війни. Неабияку роль й відіграють здобутки епохи Просвітництва, яка розпочала дискурс ліберальної демократичної держави, прав і свободи особистості, визначення меж держави, її співвідношення з особистістю і суспільством, розділення суспільних і приватних інтересів, проблеми суспільного блага, справедливості, рівності, критика меркантилізму та поява економічної доктрини «*Laissez-faire*» - функціонування економіки відповідно до законів ринку і мінімальне державне втручання. Інституціоналізація ліберальної держави стала політичним наслідком задоволення фіскальних потреб держави в обмін на гарантії контрактів, захист прав власності та забезпечення судочинства, що Й.Меллер ёмко і влучно визначив як «велику угоду ліберальної держави», яка була можливою лише за умови «поєднання фіскальних стимулів і соціальних обмежень, ... коли правителю потрібен сталий приплив прибутків, а піддані достатньо міцні, щоби вибивати з нього поступки» [12, с.187].

На фоні економічного і політичного піднесення Британії в континентальній Європі відбувається знесення держав в економічному і фінансовому плані через неспроможність подолати виклики і воєнні загрози зі сторони Англії. У таких умовах реакція на необхідність трансформування політико-економічної організації і відносин власності фактично відбулась примусово – під тиском геополітичної конкуренції, фінансового знесення та цілої низки соціальних конфліктів і класових протистоянь (революції «знизу», Велика Французька революція, війни Наполеона тощо). Європейські революції, що відбулись протягом ХІХ-поч. ХХ сторіччя, сприяли загальноєвропейському поширенню капіталізму і відповідних благ – «нова логіка вільної торгівлі встановила нетериторіальні правила міжнародного присвоєння додаткового продукту, заснованого на неполітичних контрактах приватних громадян» [7, с.377]. Р. Лахман доводить, що зародження капіталізму зумовлене прагненням акторів до покращення власних соціальних позицій. Ці довгострокові зміни, які певною мірою і досі визначають логіку функціонування соціально-політичних структур, стали результатом прагнення еліти та нееліти до забезпечення власної виживаності. Отже, агентами переходу до капіталістичних суспільних відносин стали не індивідууми чи класи, а саме

еліти, які діяли заради себе, прагнучи захистити привілеї та повноваження, якими вже володіли, таким чином несвідомо ставши каталізаторами розбудови нових соціальних відносин, засобу виробництва та політичних інститутів Нового часу. На думку дослідника, траєкторія розвитку суспільних відносин власності визначалась в першу чергу конфліктом між елітами, який фактично був первинним, і зумовлений прагненням до монополізації політичного і економічного просторів, встановлення контролю над новими територіями й якнайшвидшого збагачення еліт, а потім вже – конфліктом між елітами і селянством, тобто прагненням останніх до зниження тиску, який виходив зі сторони перших у формі позаекономічного примусу, оподаткування тощо. Фактично капіталізм став ненавмисним результатом прагнення власників капіталу до самовідтворення в умовах тривалих соціальних тисків і класового конфлікту, в боротьбі за збереження існуючих позицій «ніхто не міг передбачити економічних результатів своїх політично мотивованих вчинків», що робить розповсюдження капіталізму насамперед політичним процесом, а потім вже економічним. Поступки, на які йшли еліти задля залучення підтримки мас, «давали довгострокові права всім переможцям», а також були зафіксовані в інституційній системі держави [13, с. 414, с.431; 14].

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що європейська державність є своєрідним еталонним прикладом для країн, що стоять на шляху демократичних перетворень. Проте капіталізм та демократизація Європи значною мірою є результатом випадковостей і збігу обставин, а не цілеспрямованої політики, адже капіталізація Європи стала поштовхом до перетворення виняткових привілеїв у громадянські права. Економічна нерівність як і будь-яке інше соціальне виключення із суспільних відносин і політики на підставі релігійних, майнових, територіальних (регіональний) відмінностей, несе в собі загрозу революції і соціальних заворушень. Так, саме результати соціальних заворушень й революцій і загроза нових, які стали наслідком зародження і піднесення третього стану в період пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу. Поступове включення інтересів дрібних власників у інституційну структуру монархій через систему парламентського представництва, стали каталізатором системних перетворень, відповідно до яких відбувся перехід від політичного капіталізму, який базується на позаекономічному примусі і шуканні ренти як засобі контролю за насиллям, до раціонального капіталізму й встановленню єдиних загальних правил гри. Так чи інакше, роль еліт у розбудові демократії була суттєвою, а часом і вирішальною. Необхідно враховувати той факт, що мотивацією еліт до самообмеження владних

повноважень і перетворення власних привілеїв у безособові загальні права стало зростання демократичних рухів робітничого класу, яким живиться капіталізм, що дозволяє розглядати ці поступки і під іншим кутом зору – егоїстичної меркантильної політики особистого збагачення правлячої еліти.

Озираючись на досвід розбудови європейської державності, необхідно зазначити, що для сучасної України єдиним рецептом побудови власної незалежної держави європейського зразка в умовах боротьби різноманітних елітних групувань та міжкланової конкуренції є демократичний пакт та реформування інститутів, що їй забезпечить їм менші видатки у довгостроковій перспективі, аніж короткострокове збагачення за схемою «переможець отримувє все».

Література

1. Пайпс Р. Свобода и собственность / Р. Пайпс. – М. : Московская школа политических исследований, 2008. – 416 с.
2. Андерсон П. Переходы от античности к феодализму / П. Андерсон. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 288 с.
3. Макферсон К. Б. Жизнь и времена либеральной демократии / К. Б. Макферсон. – М.: Издательский дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 174 с.
4. Дерлугьян Г. Современное национальное государство и очередная капиталистическая глобализация / Г. Дерлугьян // «21 век». – 2004. – №4(6). – С. 133-148.
5. Аригги Д. Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени / Д. Аригги. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
6. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / П. Андерсон. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 512 с.
7. Тешке Б. Миф о 1648 годе: класс, геополитика и создание современных международных отношений / Б. Тешке. – М.: Изд-во: Высшая школа экономики, 2011. – 416 с.
8. Вуд Э. М. Логика власти: дискуссия с Дэвидом Харви / Э. М. Вуд // Прогнозис. – лето 2008. – №2. – С.164-189.
9. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства: 990-1992 / Ч. Тилли. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 360 с.
10. Волков В. Смысл налоговых отношений в контексте истории формирования государств [Электронный ресурс] / В. Волков. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/096/693/1219/glava_6.pdf
11. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / П.Розанвалон. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 248 с.
12. Меллер Й. Откуда берется либеральное государство? Судьба демократии в постсоветском пространстве с точки зрения фискальной социологии / Й. Меллер // Прогнозис. – 2008. – № 1(13). – С. 175-191.

13. Лахман Р. Капиталисты поневоле: конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени / Р. Лахман. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 456 с.
14. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э. Райнерт. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 384 с.

Рассматривается специфика взаимодействия власти и капитала в историческом разрезе. Акцентируется внимание на роль феодализма и абсолютизма в построении национального государства и постепенном рассредоточении власти и демократизации общественных отношений. Подчеркивается, что капитализм и демократизация Европы являются результатом совпадений, а не целенаправленной политики.

Ключевые слова: феодализм, абсолютизм, капитал, национальное государство, государственность, власть, Европа.

Peculiarities of relations between power and capital in historical view are examined. The role of feudalism and absolutism in building of national state and phased dispersal of power and democratization of social relations is analyzed. It is underlined capitalism and democratization of Europe is the result of coincidence, not an effort politics.

Keywords: feudalism, absolutism, capital, national state, statehood, Europe.

Зайдель Марина Ігорівна — старший викладач кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат політичних наук.

Рецензент: проф. Наумкіна С. М.